

Spiritismen och jakten på den vita kråkan

To upset the conclusion that all crows are black, there is no need to seek demonstration that no crows are black; it is sufficient to produce one white crow; a single one is sufficient (William James 1890, citerad i Aykroyd, 2009:123).

Inledning

”Det är tillräckligt att kunna visa fram en vit kråka”, skrev den spiritistiskt intresserade filosofen och psykologen William James 1890. Citatet belyser den mest centrala dimensionen hos 1800-talets och det tidiga 1900-talets spiritister. Spiritismen handlade väsentligen om att kommunicera med andevärlden. Men det var inte bara frågan om att för sitt egna höga nöjes skull kontakta och samtala med de döda. Det var samtidigt – och häri ligger den främsta skillnaden gentemot tidigare former av övernaturlig kommunikation – frågan om att vetenskapligt belägga de övernaturliga fenomenens existens. Visserligen avslöjades medierna regelmässigt som svindlare och bluffmakare, ibland ytterst raffinerade sådana. Men de många bedrägerierna skulle inte spela någon roll om spiritisterna bara kunde belägga ett enda säkert fall av kommunikation med den andra sidan. En enda vit kråka skulle räcka.

Hur kom det sig att så många människor i västvärlden under 1800-talets andra hälft och början av 1900-talet plötsligt blev intresserade av att kommunicera med avlidna människors andar? Och hur förhöll sig dåtidens vetenskapsmän till de påstått övernaturliga fenomenen? Detta är en skiss till en sociologiskt grundad beskrivning och analys av spiritismen. Mitt material är historiskt och litteraturbaserat. Jag kommer alltså inte själv att gräva i några arkiv eller liknande, utan förlitar mig huvudsakligen på sekundärkällor i ämnet. Syftet är att bidra med en sociologisk förståelse av fenomenet spiritism, som blev så utbrett i västvärlden under denna period.

Om övernaturliga fenomen existerar eller inte har jag inte för avsikt att reda ut i denna text. Det har dessutom visat sig vara en besvärlig fråga att undersöka empiriskt, något vi ska återkomma till senare. När jag diskuterat det övernaturliga och så kallade paranormala fenomen med kollegor och vänner har jag ibland fått höra berättelser om deras egna erfarenheter av vad som kan tolkas som övernaturliga händelser. Men det har aldrig inträffat något i mitt eget liv som jag skulle vilja beskriva som övernaturligt. Däremot har jag likt många andra en fascination för det övernaturliga och minns fortfarande ungdomens läsupplevelser av författare som H. P. Lovecraft, Edgar Allan Poe och Stephen King.

Olof Lagercrantz (1997) tycker jag har en tilltalande utgångspunkt i sin bok om den svenske naturvetenskapsmannen, bibeltolkaren och andeskådaren Emanuel Swedenborg, en föregångare inom det spiritistiska området. Efter en personlig kris åren 1744-1745 hävdade Swedenborg att han stod i ständig kontakt med andevärlden, där han samtalande med änglar och andar. I boken påpekar Lagercrantz att den stora stridsfrågan kring Swedenborg är huruvida hans beskrivningar av andevärlden ska ses som verkliga eller uppbyggda. Lagercrantz betraktar Swedenborgs texter som ett diktverk, men han tillägger att frågan om i vilken mån texterna utgör sanna rapporter från andevärlden under läsningen blev honom mer och mer likgiltig. Han skriver: ”De som betraktar denna utopi som något i verkligheten existerande ska inte förnekas rätten att göra så. Drömmarna om evigt liv ingår också de i våra mänskliga villkor” (Lagercrantz, 1997:28).

I denna text följer jag Lagercrantz i den meningen att jag sätter frågan om de övernaturliga fenomenens existens inom parentes för att istället koncentrera mig på att beskriva och analysera spiritismen som företeelse och historiskt fenomen utifrån sociologiska utgångspunkter. Mot slutet återvänder jag dock till den vita kråkan.

Systrarna Fox och andeknackningarna

Spiritismen brukar ges en mycket konkret startpunkt, även om dess trådar också kan dras längre bak i tiden (Burton & Grandy, 2003:194-196). Det hela började i USA, i den lilla staden Hydesville i staten New York. Där bodde John och Margaret Fox tillsammans med döttrarna Margaret och Kate. Familjen sov i samma rum, men de hade flera kvällar i rad fått nattsömnen störd av märkliga knackande ljud. Den här kvällen, den 31 mars 1848, blev emellertid annorlunda. De unga systrarna Fox gjorde nämligen den förbluffande upptäckten att de knackande ljuden tycktes komma från någon form av andeväsen. De gjorde också iakttagelsen att de genom en enkel kod för att knacka ”ja” eller ”nej” kunde kommunicera med anden. Efter en stunds frågande fick systrarna veta att den som stört nattsömnen var anden efter en man som bott i huset för längesedan men som blivit mördad och begravd i källaren.

Ryktet började sprida sig om de övernaturliga händelserna i Hydesville. Familjens grannar kunde häpet vittna om hur den sällskaplige anden knackade fram de rätta

svaren på frågor som ”Hur gammal är jag?” och ”Hur många barn har jag?”. Med tiden blev systrarna Fox berömda i allt vidare kretsar. Redan tidigt visade det sig också att det gick att tjäna pengar på de spiritistiska aktiviteterna. Med hjälp av äldre systemen Leah reste systrarna Fox från stad till stad och tog betalt för att ge prov på sin kommunikation med andevärlden. Det lilla sällskapet kunde tjäna så mycket som 150 dollar per kväll på sina förmågor. Till och med den legendariske showmannen och cirkuspromotorn P. T. Barnum tog sig an de unga systrarna. Det dröjde inte länge förrän fler människor började höra knackningar från avlidnas andar, och snart hördes andeknackningarna även i Europa. Senare samma år grundade Leah Fox det första spiritistiska sällskapet – den spiritistiska rörelsen hade vaknat.

Tanken att kommunicera med de döda var naturligtvis inte helt ny. Emanuel Swedenborg och dennes andeskåderier under 1700-talet brukar nämnas som en viktig föregångare till spiritismen, men tron att de döda på något sätt kan meddela sig med de levande fanns etablerad långt tidigare (Aykroyd, 2009:6-7). Så kallad nekromanti, där man försöker nå kontakt med andar eller spöken för att komma i besittning av dolda kunskaper eller förutsäga framtiden, är känd redan i antika källor. I litteraturen kan Hamlets fars vålnad tjäna som illustrativt exempel, och tron att förfädernas andar kan kommunicera med de levande finns även inom den nordamerikanska shamanismen. De transtillstånd som medierna ofta befann sig i bar drag av mesmerism, där hypnosliknande tillstånd var vanliga under behandlingen (Katz, 2005:120).

När det gäller systrarna Fox kommunikation med andarna via knackningar kan det noteras att den telegrafiska tekniken att sända meddelanden genom morsekod hade börjat användas bara några få år tidigare. Att kommunicera med andar på detta sätt genom knackningar blev således en utbredd företeelse och kom rentav att kallas för ”the spiritual telegraph”. Även inom detta område fanns en betydelsefull föregångare, nämligen amerikanen Andrew Jackson Davis som också blev en viktig person inom den spiritistiska rörelsen (Katz, 2005:120).

Men det fanns skeptiker som tvivlade på de övernaturliga fenomenen. Systrarna Fox förmåga granskades av läkare och annat bildat folk som ansågs ha expertkunskaper inom området. När man försäkrade sig om att flickorna inte kunde röra vare sig armar eller ben hördes inga knackande ljud. Men de övertygade spiritisterna lät sig inte rubbas. De förklarade tystnaden med att andarna givetvis reagerade när de unga systrarna utsattes för sådan omild behandling: ”the spirits were obviously offended by such rude treatment of their friends” (Burton & Grandy, 2003:195).

Det skulle dröja fyrtio år innan systrarna Fox till sist medgav offentligt att deras påstådda kommunikation med andevärlden var en bluff. Det som började som ett busstreck för att skoja med föräldrarna hade utvecklats till en sinnrik form av svindleri. Flickorna hade använt sig av olika sätt att åstadkomma de knackande ljuden, inklusive att ”knäppa” med lederna i knän, fingrar och tår (Burton & Grandy, 2003:195). De nu medelålders systrarna behövde pengar och gav sig ut på en ny turné, denna gång med ambitionen att avslöja för åskådarna hur bluffmakerierna hade gått till. Turnén blev emellertid ingen succé. Uppenbarligen var publiken inte särskilt intresserad av att se bluffkonsterna avslöjade.

Spiritismens glansperiod

Systrarna Fox förebådade en våg av seanser under senare delen av 1800-talet, där kommunikationen med den andra sidan inte längre bara rörde sig om enkla knackningar. Andarna blev snart mer avancerade och började genom mediernas försorg tala, sjunga, lyfta föremål, ringa i klockor, spela musikinstrument och utsöndra så kallad ektoplasma – en substans med vars hjälp andarna kunde anta synlig form och flytta föremål. Många medier blev berömda, men de var också ofta ifrågasatta. Vid seanser ansågs det viktigt att skapa rätt stämning för att lyckas kontakta andarna. Därför hölls seanserna vanligen i mörker, eftersom spiritisterna hävdade att andarna skyggade från ljuset. Man ansåg även att närvaron av skeptiker påverkade stämningen negativt och försvårade kommunikationen med andevärlden: ”Skeptics, according to the spiritualists, break the circle of energy” (Aykroyd, 2009:186). Andarna blev således mindre meddelsamma – eller tystnade helt – när tvivlare var i närheten. Kritikerna hävdade naturligtvis att mörkret och hemlighetsmakerierna under seanserna i själva verket bara var ett sätt att göra bedrägerierna mer svårupptäckta.

Spiritismen hade religiösa anknytningar, något som faller sig naturligt med tanke på betoningen av en andlig värld bortom den jordbundna existensen. Det framkommer inte minst i följande citat av vetenskapsmannen Sir William Crookes, som vid ett tillfälle deltog i en seans med tre medier. Han beskriver hur seansdeltagarna ackompanjerade av andar sjunger ”For He’s a Jolly Good Fellow” samt en del fysiska effekter som fallande stolar och svävande bord. Efter en kort tystnad föreslår Crookes att de församlade åter ska sjunga ”For He’s a Jolly Good Fellow”, men då händer följande:

Immediately a very sweet voice, high over our heads quite out of reach of anyone present even had they been standing, and as clear as a bell, said, “You should rather give praise to God.” After that we were in no mood for comic songs. We tried something sacred, and as we sung we heard other voices joining in over our heads (Crookes, citerad i Burton & Grandy, 2003:199).

Det ovanstående ska inte tolkas som att den etablerade kyrkan var renodlat positiv till spiritismen. Man bör förvisso ha uppskattat intresset för andliga frågor, men samtidigt var det många kyrkliga ledare som tog avstånd från spiritismen. Den bibliska guden lyste med sin frånvaro och det fanns föga i form av traditionell kyrklig predikan och gemenskap när det gällde spiritismen. Man såg det som en risk att förlora kyrkobesökare till de spiritistiska kretsarna och oroades över detta (Blum, 2006:19).

De flesta medier var kvinnor. Detta var ingen slump, då spiritismen gav unga kvinnor chansen att tjäna pengar och nå en viss status och berömmelse, som i fallet med systrarna Fox. I ett samhälle där kvinnors möjligheter till självständiga liv var begränsade måste en karriär som medium ha tett sig lockande (Burton & Grandy, 2003:200-201). Ett undantag från den kvinnliga dominansen var Daniel Dunglas Home, som vid en omtalad seans sågs ha svävat ut genom ett fönster på tredje vå-

ningen och in genom ett annat. Det har hävdats att Home är ett av ytterst få medier som aldrig avslöjades med att begå någon form av bedrägerier. Å andra sidan blev han inte heller lika noggrant testad som en del av de andra medierna (Burton & Grandy, 2003:203).

För att på ett systematiskt sätt undersöka och testa mediernas förmågor bildades 1882 *Society for Psychical Research* (SPR) i England. SPR var en organisation med flera namnkunniga vetenskapsmän med ambitionen att studera det ockulta på ett vetenskapligt sätt (Katz, 2005:124-126). Två år senare startades även en amerikansk avdelning av organisationen. Ordförande i SPR var Henry Sidgwick, professor i filosofi vid universitetet i Cambridge. Bland de celebriteter som anslöt sig till organisationen kan nämnas författarna Mark Twain och Lewis Carroll.

SPR var en respekterad organisation (den existerar för övrigt fortfarande). Det var alltså inte så att ett medlemskap i SPR ansågs tvivelaktigt och hindrade en framgångsrik vetenskaplig karriär. Den tidigare nämnde fysikern Sir William Crookes var till exempel högt aktad som vetenskapsman, satt i inflytelserika kommittéer och hade inga svårigheter att få anslag till sin forskning. Samtidigt var han aktiv spiritist, flitig seansdeltagare och betonade ofta vikten av att noggrant och vetenskapligt undersöka de spiritistiska fenomenen.

För att kunna vetenskapligt bevisa de övernaturliga fenomenens äkthet utvecklades seanserna med tiden till en blandning av underhållning och experimentliknande laborationer, som skulle utföras under kontrollerade former för att testa mediernas förmåga. För att göra detta användes den mest avancerade teknologi som 1800-talet kunde erbjuda. När Thomas Edison uppfann fonografen 1877 tog man denna till hjälp för att spela in vad som sades vara andarnas röster (Katz, 2005:127). Även den fotografiska tekniken blev ett viktigt redskap för att dokumentera de övernaturliga fenomenen. Om andarna kunde fångas på bild – vilket också enligt spiritisterna skedde vid flera tillfällen – så skulle detta vara bevis för deras existens. Problemet var förstås att även fotografiska ”bevis” kunde manipuleras på olika sätt, så debatten om mediernas äkthet kunde inte avgöras med fotografins hjälp (Aykroyd, 2009:147-149).

Ett av de medium som testades noggrant var Eusapia Palladino, född i Italien 1854. I tonåren började hon arbeta som hembiträde hos en spiritistiskt intresserad familj, och vid en av familjens seanser upptäckte man till sin förvåning att Palladino hade mediala krafter. Kanske hade hon aldrig blivit mer än en lokal celebritet, men hennes berömmelse tog fart när den italienske arméläkaren och kriminologen Cesare Lombroso (ibland kallad ”kriminologins fader”) intresserade sig för henne. Lombroso hade kontakter bland vetenskapsmän och högt uppsatta personer i Europa och snart genomförde Palladino regelrätta seansturnéer i flera europeiska länder (Burton & Grandy, 2003:202).

Palladino blev testad i Cambridge av SPR, där vetenskapsmännen upptäckte åtskilliga tricks och konster men också en del händelser som de inte kunde förklara (Burton & Grandy, 2003:202). Palladino erkände efteråt att hon emellanåt fuskade ”när andarna inte ville komma” men fortsatte ändå att hävda att hon var ett genuint medium. Hennes anhängare instämde och menade att även om Palladino kunde lu-

ras för att driva med skeptiska vetenskapsmän eller för att underhålla seansdeltagarna så gav hon också ibland prov på genuint övernaturliga förmågor.

Vid ett senare tillfälle, 1909 vid Columbiauniversitetet i USA, testades Palladino återigen av en stab av läkare, psykologer och även trollkonstnärer. Vid en av dessa seanser började ett bord som stod bakom Palladinos stol plötsligt och oförklarligt att röra sig, men detta upprörde abrupt samtidigt som det hördes ett skrik av smärta. En av de närvarande vetenskapsmännen hade upptäckt Palladinos fot utsträckt mot bordet bakom henne och hade gripit tag i foten. Palladino hade uppenbarligen såväl starka som smidiga och rörliga ben, något som hon kunde använda för att lura seansdeltagarna. Men trots avslöjanden som detta fortsatte Palladino och hennes anhängare att hävda att hon var ett genuint medium och att allt hon åstadkom under seanserna inte kunde förklaras som bluffmakeri (Burton & Grandy, 2003:202-203).

En av den spiritistiska rörelsens stora förespråkare var författaren till berättelserna om Sherlock Holmes, Sir Arthur Conan Doyle. Vid flera tillfällen sa han att han ville bli ihågkommen inte för sina deckarhistorier utan för sina insatser för den spiritistiska rörelsen (Burton & Grandy, 2003:203). Detektiven Sherlock Holmes representerade den omutligt rationella logiken och det kyliga intellektet. Paradoxalt nog tycks författaren själv när det gällde spiritistiska frågor ha varit tämligen okritisk, kanske rentav naiv. Till och med hans meningsfränder ansåg att Conan Doyle kunde vara alltför lättlurad av oseriösa medier. Han föreläste och skrev inte mindre än tretton böcker om spiritismen och var en stark förespråkare för rörelsen. Han betonade likt många andra spiritismens vetenskapliga anknytning:

I consider it to be infinitely the most important thing in the world, and the particular thing which the human race in its present state of development needs more than anything else. Nothing is secure until the religious basis is secure, and that spiritualistic movement with which I am proud to be associated is the first attempt ever made in modern times to support faith by actual provable fact (Conan Doyle, 1927:15).

Conan Doyle var under lång tid god vän med den berömde trollkonstnären och utbrytarkungen Harry Houdini. Denne delade Conan Doyles intresse för spiritismen, fast med andra utgångspunkter. Houdini hade förgäves försökt kontakta sin avlidna mors ande med hjälp från spiritister och medier. Besviken över misslyckandet gjorde han istället det till sin uppgift att avslöja bedragare. De båda männens vänskap blev till sist ohållbar och de valde olika sidor inom spiritismen – Conan Doyle som förespråkare och Houdini som motståndare och bluffmakarnas fiende nummer ett (Burton & Grandy, 2003:203-204).

Båda debatterade och skrev artiklar där de tydliggjorde sina positioner i den spiritistiska frågan, till exempel Conan Doyle i *The Psychic Question as I See It* (1927) och Houdini i *A Magician Among the Spirits* (1927). Conan Doyle var en av dem som med eftertryck hävdade att spiritismen var beroende av den rätta inställningen hos deltagarna för att seanserna skulle vara framgångsrika. Man borde inte närma sig spiritismen likt en detektiv med uppdraget att undersöka och om möjligt av-

slöja den som en bluff. Detta skulle oundvikligen leda till ett misslyckande, menade Conan Doyle. Snarare var det viktigt att närma sig spiritismen och de andliga fenomenen med ödmjukhet och i en anda av respekt och tillbedjan (Burton & Grandy, 2003:204). Houdinis poäng var att medierna var trollkonstnärer, liksom han själv. Ibland mycket duktiga sådana, ibland dåliga, men likväl trollkonstnärer. Det var anspråken på övernaturliga förmågor som han vände sig mot och ville avslöja.

Ryskfödda Helena Blavatsky, känd under namnet Madame Blavatsky, var ett välkänt medium men också skribent och debattör om de andliga frågorna. Hon var 1875 med och grundade *Teosofiska Samfundet*, som bland annat ville utforska människans okända psykiska krafter och främja ett universellt brödraskap mellan människor av alla religioner. Liksom i många andra fall hade Madame Blavatsky såväl beundrare som skeptiker, vilka avfärdade hennes påstått övernaturliga förmågor som en bluff. Bland annat ansågs hon kommunicera med andevärlden och ta del av högre andliga väsens visdomar via brev som oförklarligt dök upp i ett låst skrin eller materialiserades från tomma luften. Men hon ifrågasattes när man fann en hemlig mekanism för att öppna skrinet samt personer som hävdade att de brev som ”materialiserats” från ingenstans i själva verket släppts ned genom springor i taket från rummet ovanför. Madame Blavatskys förmågor undersöktes av Richard Hodgson, en av de experter som utförde undersökningar för SPR. Baserat på Hodgsons rapport drog SPR följande slutsats:

For our own part, we regard [Blavatsky] neither as the mouthpiece of hidden seers, nor as a mere vulgar adventuress; we think that she has achieved a title to permanent remembrance as one of the most accomplished, ingenious, and interesting imposters in history (Burton & Grandy, 2003:213).

Andra berömda medier var Margery Crandon och Leonora Piper, båda från USA. Båda dessa medier undersöktes noggrant av olika experter för att avgöra om deras till synes övernaturliga förmågor var äkta. Margery Crandon skilde sig från många andra medier genom sin medelklassbakgrund – hon var gift med en respekterad läkare i Boston. Hon blev berömd bland annat för sin förmåga att frambringa ektoplasma. Denna är en substans som utsöndras från någon av mediets kroppsöppningar och med vars hjälp andarna (som ju saknar fysisk form) kan göra sig synliga eller flytta föremål. Dock betonades det att ektoplasman inte fick vidröras av seansdeltagarna, eftersom den innehöll en del av mediets livskraft och om någon annan försökte använda ektoplasman kunde mediet bli sjukt eller dö.

Tidskriften *Scientific American* erbjöd någon gång under 1920-talet 2 500 dollar till det medium som kunde övertyga tidskriftens experter om att det rörde sig om äkta kommunikation med andevärlden. Sir Arthur Conan Doyle gjorde tidskriften uppmärksam på Margery Crandons förmågor och hon undersöktes av en expertkommitté där bland andra Harry Houdini deltog. Efter undersökningen drog kommittén med fyra röster mot en slutsats att Crandon inte hade bevisat att hon kunde kommunicera med de döda. Den kommittémedlem som röstade för att hon var ett

äkta medium lär senare ha medgivit att han vid den tiden hade en kärleksaffär med henne (Aykroyd, 2009:150).

Några år senare avslöjades Margery Crandon med ett tydligt exempel på bluffmakeri. Under en seans 1926 sa den ande som hon menade sig stå i kontakt med (hennes avlidne bror Walter) att om han fick ett stycke hett vax så skulle han sätta sitt tumavtryck på vaxstycket. Och mycket riktigt, ett tumavtryck frambringades inför de häpna seansdeltagarna. Skeptikerna invände mot avtryckets äkthet och menade att det sannolikt tillhörde någon av dem som medverkade i seansen. Så var inte fallet, men flera år senare visade det sig att tumavtrycket stämde perfekt överens med familjen Crandons tandläkares tumavtryck (Burton & Grandy, 2003:206).

Margery Crandon var ett exempel på ett så kallat ”fysiskt medium”, vars förmågor till stor del handlade om fysiskt påtagliga effekter under seanserna som frambringandet av ektoplasma, rörelser hos bord, stolar och så vidare. Med tiden blev det istället vanligare med medier som var så kallade ”transmedium”, det vill säga medier vars kroppar under seanserna togs över och kontrollerades av något andeväsen. Det är möjligt att denna förändring berodde på att de fysiska effekterna var lättare för skeptiska undersökare att avslöja som bedrägeri (Burton & Grandy, 2003:207). Leonora Piper var ett av de mest berömda transmedierna. Bland de andar som tog henne i besittning under seanserna fanns den franske läkaren Dr. Phinuit, vars kunskaper i såväl franska som medicin dock var bristfälliga, samt anden efter den romerske kejsaren Julius Caesar.

Leonora Piper är för övrigt ett exempel på hur även andevärlden kunde begå misstag. Den tidigare nämnde Richard Hodgson hörde till dem som undersökte Piper och till en skillnad från en del andra experter övertygades han om att hennes övernaturliga förmågor var genuina. Vid en seans 1905 förutsade Piper via de andar som kontrollerade henne att Hodgson skulle få leva ett långt liv. Han skulle också gifta sig och få två barn. Några månader senare dog han (Burton & Grandy, 2003:207).

En avmystifierad modernitet?

Varför blev den spiritistiska rörelsen så stark just under 1800-talets senare delar och det tidiga 1900-talet? Dan Burton och David Grandy (2003:196) påpekar att spiritismen fyllde ett andligt behov hos människor, som inte tillfredsställdes genom kristendomen eller andra etablerade religioner. Ett annat svar är att spiritismen fick stöd från flera etablerade experter och vetenskapsmän. Fastän medierna med jämna mellanrum avslöjades som bluffmakare ville man uppenbarligen gärna tro på en existens efter döden, och varken medierna eller andarna kunde antas vara ofelbara. När mediet Daniel Dunglas Home deklarerade ”there is no death” (Blum, 2006:23) var det ett budskap som attraherade såväl vetenskapsmän som lekmän.

Spiritismen var alltså inte någon folktro som betraktades med entydig skepsis av vetenskapen. Visserligen fanns det kritiker, men spiritismen hade åtskilliga anhäng-

are även bland så kallat bildat folk. Det är rentav så att spiritismen hade en tydligt klassmässig dimension. Seansdeltagarna var oftast personer ur medelklassen eller överklassen medan medierna kunde komma från lägre samhällsklasser, som Eusapia Palladino eller systrarna Fox.

Några av ledtrådarna ovan är värda att spinna vidare på för att ge en mer utförlig sociologisk analys av fenomenet spiritism. En dimension har att göra med vad Max Weber (1995) har beskrivit som avmystifieringen av världen, där protestantismens växande inflytande från 1500-talet och framåt spelar en viktig roll. Genom det starka betonandet av det världsliga arbetet och de världsliga plikterna bidrog protestantismen på ett avgörande sätt till att avmystifiera människors liv. Magin eliminerades från människornas vardagliga tillvaro på ett sätt som tidigare inte skett inom de etablerade religionerna. I samband med modernitetens inträde dominerar förnuftet över känslan, vidskepelse och ockultism minskar och måste enligt Weber slutligen ge vika. Den moderna människan blir i Webers analys en (mål)rationell varelse.

Randall Collins (2008:58-64) menar med inspiration särskilt från Émile Durkheims religionssociologi att ett samhälles religion speglar samhällets struktur – typen av gudsföreställningar speglar helt enkelt typen av samhälle. I ett förindustriellt, kollektivt orienterat samhälle präglad av lokal gemenskap och tradition blir även de religiösa uppfattningarna konkreta och lokalt förankrade. Det moderna samhället kännetecknas däremot av en långtgående individualisering och differentiering av olika samhällsuppgifter, vilket leder till mer abstrakta och universalistiska gudsföreställningar. När samhällsmedlemmarna i hög grad är olika varandra och inte delar samma livserfarenheter måste Gud som symbol bli generell, diffus och övergripande snarare än konkret. Det yttersta steget i den utvecklingen kan ses som en sorts upplösning av gudsbegreppet. Religiositeten omvandlas då till allmänna föreställningar om livsföring, moral och etik.

Om vi väljer att se spiritismen som ett svar på de sekulariseringsprocesser som inleddes särskilt i samband med upplysningstiden så framstår dess uppkomst inte som så märklig. Anthony Giddens (1996:100-101) påpekar att tron och religionen i förmoderna samhällen var betydelsefull för att ge människor en känsla av vardaglig tillit och förtröstan. Visserligen kan religiösa trosföreställningar även ge upphov till ångest och förtvivlan, exempelvis när människor upplever att de inte kan leva upp till vad religionen kräver av dem. Men den förtröstan som religionen och tron på övernaturliga makter kunde skänka är likväl något som minskar drastiskt genom moderniteten och sekulariseringen. Detta öppnar i sin tur för en tänkbar renässans för religionen, i form av något som kan skapa trygghet och begriplighet i en komplicerad och emellanåt kaotisk värld. Att en del individer känner sig dragna till fundamentalistiska religiösa rörelser ser exempelvis Zygmunt Bauman (1998:247-252) som en strävan bort från den ångslan och känsla av bristande kontroll som (post)moderniteten skapar hos individen.

Slutsatsen att världen genom moderniteten blivit avmystifierad och sekulariserad står alltså inte oemotsagd. Kanske ändrade mystiken bara gestalt? Matts Bergmark (1966) diskuterar vad han ser som magins och suggestionens centrala roll inom läkekonsten. I det avslutande kapitlet skriver han:

Människans yttre livsformer har ändrats, men ej hennes inre. Människosjälén är densamma. Människosjälén törstar efter undret och hon är lika lyhörd för varje profet som säger sig kunna utföra detta (Bergmark, 1966:389).

”Människosjälén törstar efter undret”, menar Bergmark. Det råder ingen tvekan om att de hängivna spiritisterna stämmer in på den beskrivningen. Man ville ju så gärna tro på det övernaturligas existens. Spiritismens popularitet under senare delen av 1800-talet och det tidiga 1900-talet är ett fenomen som talar mot uppfattningen om en stark avmystifiering av världen. Enligt Peter L. Berger (1971) är det främst den kyrkliga religiositeten som har minskat, inte människors behov av att tro. Även om upplysningen och moderniteten skakade och förändrade religionens centrala roll i det västerländska samhället så har människans behov av andlighet inte försvunnit.

Den spiritistiska glansperioden var en brytningstid. På den ena sidan fanns ett förindustriellt samhälle med religionen som ett avgörande inslag i människors meningsskapande och i deras vardag. På den andra sidan fanns industrialismen och moderniteten. Hur upplevde 1800-talsmänniskan känslan av ovisshet i en avmystifierad värld? Hur kändes det att stå vid randen till den mörka avgrunden, där kanske endast tomhet väntar efter döden? Den känsla av desperation som kan gripa människan ställd inför dödens obeveklighet drabbar vetenskapsmannen likväl som andra. Kanske drabbar den rentav honom (eller henne) hårdare, eftersom det är rimligt att tänka sig att det för människor med lägre utbildningsnivå var lättare att hålla fast vid någon form av oreflekterad gudstro.

Men med spiritismen tycktes en häpnadsväckande möjlighet uppenbara sig. Med hjälp av den moderna vetenskapen skulle det äntligen vara möjligt att få belägg för existensen av en andevärld och ett liv efter detta. Spiritismen hade dessutom fördelen av att inte vara belastad av trossatser, moralregler och gamla traditioner som protestantismen och katolicismen. Det handlade strängt taget bara om att tro på någon form av existens efter döden och att det finns någonting bortom den vardagliga verkligheten. Den vetenskapliga och filosofiska kritiken mot de etablerade religionerna under 1700- och 1800-talen ledde till ett andligt tomrum (Burton & Grandy, 2003:196). Detta tomrum kunde fyllas av spiritismen. Snarare än en motsättning lyckades man åstadkomma en ”ohelig” allians mellan vetenskap och tro. På det sättet framstår spiritismen ändå i någon mening som modern till sin natur, snarare än att representera en tillbakagång till tidigare trosformer.

I ett annat sammanhang (Thelander, 2006) har jag skrivit utförligt om begreppet ”accounts”, främst förknippat med forskarna Marvin B. Scott och Stanford M. Lyman (1968). ”Accounts” – jag har översatt begreppet med uttrycket ”redovisande förklaringar” – handlar om hur människor strävar efter att förklara misslyckanden, moraliska överträdelser, handlingar som på något sätt innebär avvikelser från det förväntade. Inom spiritismen tycks det ha funnits en rad möjliga förklaringar för att hantera de tillfällen då antingen någon form av bedrägerier avslöjades eller när andarna inte vill komma. Margery Crandon hävdade till exempel vid ett tillfälle att Harry Houdini hade planterat rekvisita hos henne för att kunna bevisa att hon var en bluff (Burton & Grandy, 2003:206). Madame Blavatsky och hennes anhängare

bemötte anklagelser om fusk med att hon var utsatt för en förtalskampanj och att någon ville sätta dit henne (Burton & Grandy, 2003:213-214). Och som en sorts universalförklaring fungerade tanken att närvaron av tvivlare omöjliggjorde eller i varje fall starkt försvårade kontakten med andarna.

Jag tror att det bör påpekas att den lockelse som spiritismen kunde erbjuda människor inte enbart handlade om existentiella motiv, som att hantera modernitetens ovissheter eller rädslan för döden. Det var inte bara en längtan efter odödlighet utan också, särskilt för de professionella medierna, mer konkreta och gripbara motiv som pengar, berömmelse och en biljett till de högre samhällsklasserna. Forskarna kunde i sin tur drömma om att bli den förste som presenterade obestridliga bevis för ett liv efter detta. Samtidigt tycks det för åtminstone en del av seansdeltagarna ibland helt enkelt ha handlat om underhållning, om ett behov att uppleva någon form av kittlande spänning i den grå vardagen.

Epilog: Den vita kråkan

Lyckades man finna den vita kråkan? Svaret beror på vem man frågar. Åtminstone vissa av spiritismens anhängare skulle vara starkt benägna att svara ja. Ett tydligt exempel är mediet Margery Crandons make, läkaren Le Roi Goddard Crandon, som i artikeln *The Margery Mediumship* (1927) skriver:

Since 1873 the list of great minds who believed that there was something behind all these manifestations, which science has yet to recognize, has been large. The list of free and courageous men includes Crooks, Barrett, Sidgwick, Wallace, Myers, Flammarion, Lombroso, Aksakoff, Sciaparelli, Bozzano, James, Richet, Lodge, Hodgson, Hyslop, Feilding, Crawford, Géley, Schrenck-Notzing and Doyle. These leading minds seem to agree with the final conclusions of William James, that when all the fraud and deceit and trickery are removed, there remains a residuum which no hypothesis covers so well as that of spiritualism (Crandon, 1927:69).

Det fanns alltså ett antal personer, och bland dem även respekterade vetenskapsmän, som menade att deras undersökningar stödde förekomsten av övernaturliga fenomen. Visst fanns det fuskare och charlataner, det var även spiritismens anhängare tvungna att gå med på, men samtidigt ansåg de ändå att det fanns händelser som inte kunde förklaras på annat sätt än som tecken på kommunikation med någon form av bortomjordisk andevärld.

Problemet är bara att det inte var möjligt att skapa någon enighet kring detta. För varje anhängare fanns en eller flera skeptiker, och en viktig anledning till att intresset för spiritismen falnade en bit in på 1900-talet var trots allt den stora mängden avslöjanden av bluffande medier. Det visade sig vara långt svårare att med säkerhet

belägga andevärldens existens än att fastställa färgen på en kråka, och kråkmetaforen blir i den bemärkelsen missvisande. Den vita kråkan framträdde inte oklanderligt snövit i fullt dagsljus för alla att beskåda, utan snarare spräcklig eller med någon svårdefinierad färgnyans som inte med säkerhet kunde konstateras som vare sig det ena eller det andra. Såvitt jag vet lyser den vita kråkan fortfarande med sin frånvaro.

Referenser

- Aykroyd, P. (2009) *A History of Ghosts. The True Story of Séances, Mediums, Ghosts, and Ghostbusters*. New York: Rodale.
- Bauman, Z. (1998) *Vi vantrivs i det postmoderna*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Berger, P. L. (1971) *A Rumour of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bergmark, M. (1966) *Medicinsk magi. Om tro, förtroende och godtrogenhet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Blum, D. (2006) *Ghost Hunters. William James and the Search for Scientific Proof of Life After Death*. London: Penguin Books.
- Burton, D. & Grandy, D. (2003) *Magic, Mystery, and Science. The Occult in Western Civilization*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Collins, R. (2008) *Den sociologiska blicken. Att se bortom det uppenbara*. Lund: Studentlitteratur.
- Conan Doyle, A. (1927) The Psychic Question as I See It, s 15-24 i C. Murchison (ed.) *The Case For and Against Psychical Belief*. Spencer, Massachusetts: The Heffernan Press.
- Crandon, L. R. G. (1927) The Margery Mediumship. Experiments in Psychic Science, s 65-110 i C. Murchison (ed.) *The Case For and Against Psychical Belief*. Spencer, Massachusetts: The Heffernan Press.
- Giddens, A. (1996) *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Houdini, H. (1927) A Magician Among the Spirits, s 315-370 i C. Murchison (ed.) *The Case For and Against Psychical Belief*. Spencer, Massachusetts: The Heffernan Press.
- Katz, D. S. (2005) *The Occult Tradition. From the Renaissance to the Present Day*. London: Random House.
- Lagercrantz, O. (1997) *Dikten om livet på den andra sidan. En bok om Emanuel Swedenborg*. Stockholm: MånPocket.
- Scott, M. B. & Lyman S. M. (1968) Accounts, *American Sociological Review*, Vol. 33 (1) 46-62.
- Thelander, J. (2006) *Mutor i det godas tjänst? Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption*. Lund: Sociologiska institutionen.
- Weber, M. (1995) *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Uppsala: Argos Förlag.